

vicdanın kendini kandırma halleri olarak ‘vicdansızlık’*

İlhami GÜLER

Prof.Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

1-Giriş

İnsanı hayvandan ayırt eden en önemli özelliklerin akıl ve konuşma yeteneği olduğu doğrudur. Ancak bu özellikler, onu hayvandan bin kat daha tehlikeli ve aşağı bir duruma da düşürebilir. İnsanı hayvandan ayıran ve onu üstün/değerli kılan kabiliyetin vicdan olduğunu söyleyebiliriz. Kur’an, dini insanın bu kabiliyeti (lubb-elbab: Vicdani öz) üzerine kurmaya çalışır. İnsanın bu kabiliyetini aktüelleştirmesinin zorluğu, Kur’an’da yerin, göklerin ve dağların üstlenmekten korktuğu “emanet” olarak sembolize edilmiştir. Bu vicdani sorumluluk insana yüklenmiş, verilmiş; ancak o da henüz/hâlâ bu kabiliyetini hakkıyla açığa çıkararak sorumluluğunun gereğini yerine getirememiştir.(33/73, 80/23) İnsanda bu kabiliyet ve kapasitenin aktif kılınması, canlı tutulması ve işletilmesi oldukça zordur. İnsan günlük yaşantısında çoğunlukla, hayvanlarla ortak olan içgüdü/arzu ve heveslerinin güdümünde veya içinde doğup-büyüdüğü toplumda hazır bulunan kültürel, geleneksel (örf, adet, töre) toplumsal, tarihsel değerlerin güdümünde sürünün bir ferdi gibi davranır. Bu yazıda hakiki bir “insan” olmanın veya mümin/müslüman olmanın koşulu olan bu vicdanı diri tutmanın imkânı ve insanın kendi vicdanını kolayca kandırması, yani “vicdansız-

ve bilinci, benliği, kişiliği bu değerlere göre şekillenir. Freud'un "süper ego" olarak kavramsallaştırdığı bu yapı, taşınmış olduğu bütün değer kodlarını toplumun üyesi olan bireyde vicdan, benlik, kişilik olarak kristalleştirir. Bu durumda olup-biteni Kuçuradi şöyle tasvir eder: "Bir değer atfetmenin maskesi olmayan yerde, değerlendirenin grup üyeliğinin ağır bastığı ve karşısındaki kişinin eylemine –psikolojik nedenler bir yana-, "evet" dediği moralin (ahlakın) genel değer yargılarına uygun bakımından değer biçtiği değerlerdir. Böyle bir değerlendirmede yapılan, karşısında bulunulan tek davranışa değerliliği-değersizliği-iyiliği-kötülüğü- peşinen belirlenmiş olan davranışlardan birinin adını-kavramını-takmak ve yalnız bir akıl yürütmekle -hazır genel değer yargısına göre- sonuç çıkarmaktır. Çünkü, bireyde bulunan özel değer yargısı, yani bir eyleme biçilen değer, bir mantık çıkarımından -tümdengelim- öte bir şey değildir... Bu değerlendirme tarzı, genellikle bağnaz kişilerin -yobazların- değerlendirme tarzıdır. Grupların (toplumların/kültürlerin) davranış belirleyen yerleşik değer yargılarını nihai, hakiki değerler sanarak/sayarak onlara en üstün değeri atfeden, dolayısıyla onları korumak ihtiyacını duyan ve grup üyeliklerini en değerli özellik sayarak/sanarak en üstün değeri ona atfedenlerde rastlanan değerlendirme tarzıdır."³ Dünyadaki farklı dinsel, kültürel ve etnik grupların, toplumların günlük değerlendirme tarzları ortalama böyledir.

Kur'an'ın nazil olduğu toplum, her toplum gibi, bireylerin bireysel bilincini, derin vicdanını yok etmiş, örtmüş, geleneğin, müşrik bir dinin ve yerleşik bir kültürün egemen olduğu bir toplumdur. Ku'an'ın bireysel bilinci özgürleştirme ve derin vicdanı diriltme çabasına karşı onlar: "Hayır, atalarımızı üzerinde bulduğumuz değerlere uyarız."^(2/170), "Atalarımızı üzerinde bulduğumuz gelenek ve değerler bize yeter."^(5/104), "Kötü bir iş yaptıklarında (fahişeten), 'Atalarımızın böyle yaptığını gördük.' derlerdi."^(7/28) Kur'an, kendi çağrısına karşı müşrik Arapların geçmişten, tarihten devrildikleri hazır kültürlerini, geleneklerini koşulsuz doğru ölçü olarak görmelerini ^(2/170, 5/104, 7/28, 95; 10/78, 21/35, 26/84, 31/21, 43/22-23) kesinlikle reddetmektedir: 'Deki: "Eğer imana karşı küfrü tercih ediyorlarsa babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, ve hısımlarınız dost edinmeyin."^(9/23-24) Ayrıca, 'Büyüklüğümüze ve ileri gelenliğimize uyduk.'^(33/67) diyenler, denenmeyi kaybeden cehennemliklerdir.

Genelde sıradan insanın korunma ve koruma (güvende olma) saikinin veya tembellik halinin yönlendirdiği bu eğilimi H. Bergson, dinsel ve ahlaki bağlamda "Statik Din" ve "Statik Ahlak" olarak kavramsallaştırmıştır. Bu tip ahlak ve din, içtimai, muhafazakar, gayri şahsi ve alışkanlıktan doğmuştur. Bu din ve ahlak kapalı toplumların bir meziyetidir: "Grup tek başına yaşayan ferdin benliğinde hazır ve nazırdır, onu teşvik veya tehdit eder, kendisini dinlemesini, buyruğuna boyun eğmesini ister. Cemiyetin gerisinde de grubun bağlandığı ve ferdin hareketinden cemiyeti sorumlu tutan tabiat üstü kuvvetler vardır..."⁴ Bireyin çoğu kez kendine ait olduğunu sandığı düşüncelerin aslında topluma ait olduğunu gerçeğini E. From şöyle ifade etmektedir: "Düşüncenin yabancılaşması, kalbin veya duyguların yabancılaşmasından hiç de ayrı değildir. Kişi çoğu zaman bir fikir bulduğunu, bu fikrin kendi keşfi ve ürünü olduğuna inanır, oysa gerçekte benliğini kamuoyunun, gazetelerin veya devletin yarattığı putlara ya da bir lidere kaptırmış, düşüncesini onlara aktarmıştır. Bu putların kendi inançlarını simgelediğini sandığı halde, gerçekte, bu simgeleri bilgi ve bilgelik tanrıçaları olarak benimsediği için onların düşüncelerini kendi düşünceleri olarak kabul etmektedir. Ve salt bu nedenle tanrılarına bağımlı bir köle durumuna gelir. Çünkü kafasını, düşüncelerini onlara aktarmıştır."⁵ Dikkat edilirse Fromm, geleneksel kapalı toplumlardan değil, modern sözum ona 'açık' toplumdaki bireyin içinde bulunduğu vicdan durumundan bahsetmektedir. Bireyin kişisel, bireysel vicdanını aktüelleştirememesi bakımından modern toplumların geleneksel toplumlardan geri kalır hiçbir yanı yoktur.

Kur'an'ın "Ataların yaşam yollarına uyma", Kuçuradi'nin "Değer biçme", Freud'un "Süper ego", Bergson'un "Statik din" ve "Statik ahlak" olarak isimlendirdiğini, Fromm "Otoriter vicdan" olarak isimlendirmektedir. Otoriter vicdanı Fromm şöyle tanımlıyor: "Otoriter vicdan, içselleştirilmiş bir dış otoritenin, ana-babanın, devletin, toplumun ya da içinde yaşanılan kültürdeki başka bazı otoritelerin sesidir. İnsanların otoritelerle olan ilişkileri, ahlaksal yaptırımlar olmaksızın dışsal kaldıkları sürece vicdandan söz edemeyiz. Böyle bir davranış, cezalandırma korkusu ve ödüllendirilme umudu aracılığı ile yönlendirildiğinden, sadece caydırıcı olup, her zaman söz konusu otoritelerin varlığına, onların insanın ne yapmakta olduğuna ilişkin bilgilerine, cezalandırılma veya ödüllendirilme güçlerine bağlıdır."⁶

lık” olarak kolayca içine düştüğü bu iki durumu tahlil ederek, bunlardan kurtulmanın yolunu aramaya çalışacağız. Son olarak da, Türkiye halkının vicdan durumuna değineceğiz.

2-Vicdanın Önündeki Birinci Engel: Heva/Arzu/Ego

Burada yapacağımız tahlil, insanın biyo-psişik yapı bütünlüğünün en temel unsuru olan içgüdülerinin veya arzularının kategorik reddi değildir. Çünkü bunlar, insanı hayata bağlayan temel unsurlardır. İçgüdülere kök söktürme veya nefsi öldürme, Kur’an’ın değil, ancak bazı Mistik/Tasavvuf hareketlerinin dini davasıdır. Bunun yerine, insan olmanın en temel diğer bir yapı özelliği olan vicdanı ve ahlaki doğasını aktuelleştirmesini engelleyecek tarzda bu arzu ve içgüdülerin taşması ve bütün benliği kaplaması kritik edilecektir. Çünkü bir yabancılaşma süreci olarak bu durum, insanın kendine ‘self/nefs’ anlamında ahlakî/tutarlı, bütünlüklü bir benlik/kendilik inşa etmesini engeller.

İnsanlar günlük ilişkilerinde bu ilişkilerini değerlendirirken veya şahid oldukları insanlık durumlarını değerlendirirken genellikle ‘kendinin o eylemi kendisiyle rastlantısal özel ilgisinden -kendi özel koşullarıyla ilgisinden- dolayı değerli-değersiz (iyi-kötü) sayması olarak karşımıza çıkar. Bu, bir eylemin onu değerlendirenle ilgili sonuçları açısından değerlendirilmesidir. Eylemin değerlendirene sağladığı yarar ya da yol açtığı zarar, eylemin değeri olarak eyleme atfedilir... Değerlendirmede ilk adım -yani eylemin nedenlerine bakma- atlanarak, o eylemin değerlendiren için rastlantı sonucu doğurduğu yarar ya da zarar, yani eylemin dolaylı bir etkisi, değerlilik ölçüsü olarak kullanılır. Bir özel değer yargısında bulunulur; sonra da bu özel değer yargısı, eylemin özelliği olarak -“değeri” olarak- eyleme atfedilir.’¹ Ali Şeriatî de, insanın özgürlüğü ve ahlaki yaratıcılığının önündeki dört “zindan”dan (diğer üçü doğa, tarih ve toplumdur) en güçlü ve aşılması en zor olanını “Ego” olarak niteler. İnsan doğa, tarih ve toplum zindanlarından kritik düşünce ile çıkmayı başarabilse de, ego zindanından kurtulması oldukça zordur. Bu durumda insan: “Kendi”m dediğinde, bunun kendisinde gömülü bulunan özgür ‘ben’ (vicdan. İ.G) olduğunu algılayamamaktadır; salt ve genel bir insanı, ‘kendi’ olarak algılayabilmektedir.’²

İnsanda yerleşmiş, tabiatının en derin, temel yapısı olan ve daima kendilerini “normal” olarak sunan teşhisi zor içgüdü ve arzular, Kur’an’da “Heva” olarak

nitelenir. İnsanın derininde olan vicdanının çeperinde olup, onu sarmalayan bu duvarın aşılması oldukça zordur. Bu durum, bazen kendini norm ve ahlak olarak bile niteleyebilmektedir: “Onlara yeryüzünde *kötülük/fesad* çıkarmayın.” dendiğinde: “Biz sadece *ıslah* edicileriz.” derler. Dikkat et, onlar bozguncudurlar, fakat kendileri bunun *farkında/shuurunda* değildir.”(2/71) “Sana amellerinde en büyük zarara uğrayacakları haber vereyim mi? Onlar, bütün çabaları dünya hayatı peşinde koşarken *heba* olmuş kişilerdir, fakat kendilerine sorsanız, *iyi işler* yaptıklarını söylerler.”(18/103-104) Medyen halkına/şehrine peygamber olarak gönderilen Şu’ayb peygamberin halkını uyarılarına karşı, halk ona şöyle diyordu: ‘Senin ibadetin/dinin mi bize babalarımızın taptığı ilahlardan ve mallarımızı istediğimiz gibi harcamaktan vazgeçmemizi emrediyor? Oysa sen, *yumuşak huylu ve akıllı bir adamsın.*’(11/87) Bu durum baskıcı, ayartıcı ve zorlayıcı içgüdü ve arzuların (heva) bencil zekâ tarafından araçsal olarak aklileştirilmesi ve toplumsallaştırılmasıdır (Araçsal akılcılık).

İnsanda yerleşmiş, tabiatının en derin, temel yapısı olan ve daima kendilerini “normal” olarak sunan teşhisi zor içgüdü ve arzular, Kur’an’da “Heva” olarak nitelenir.

Çıkarlar, arzular ve güdüler toplamı olarak heva, havalanıp benliği bütünüyle kaplayınca, doğru değerlendirme kapasitesi olan vicdanı örterek şişer (istikbar, 2/34, 7/146, 74/23...) ve giderek kişi kendini yeterli görmeye başlar (istiğna, 80/5, 92/8). Her türlü ahlaksızlığın önemli bir kaynağı işte budur: “İnsan kendini yeterli görünce azar.”(96/6-7). Şeytan’ın trajedisi bu olduğu gibi (2/34); şeytanlaşmış bütün insanların durumu da aynıdır. İnsan hevasını ilahlaştırınca, bunun sonucu bilgi aktarından kulağı ve kalbinin mühürlenmesi, gözünün perdelenmesi sonucu dalalete düşer.(45/23) Yani kendine (özüne, vicdanına) yabancılaşır. Kur’an’ın ahlaki bağlamda vicdanını ve hakikatı örtme anlamında “Küfür” ve “Günah” dediği şey budur.

3-Vicdanın Önündeki İkinci Engel: Toplum/Kültür/Gelenek/Tarih

İnsan toplumsal bir varlık olduğu için, erişkin hale gelen birey, doğal olarak içinde doğup-büyüdüğü toplumun kültürel ahlaki değer kalıplarını miras olarak alır

Otoritenin ahlaki niteliğine bağlı olarak “otoriter vicdan”da tesadüfen iyi veya kötü şeyler yapmaktadır. Çünkü bu davranışların içeriği otoritenin emir ve buyruklarından çıkarılır; kişinin kendi vicdanından değil. Vicdan rahatlığı, içselleştirilmiş dışsal otoritenin memnun edilmesi, vicdan azabı ise, onun memnun edilmemesidir. Bireyin en büyük doyumunu, otoritenin sevgisi ve beğenisi dir.⁷ Ali Şeriatî’nin insanın bireysel vicdanını, özgürlüğünü ve yaratıcılığını engelleyen “zindan”lar olarak saydığı dört unsurdan iki tanesi ‘tarih’ ve ‘toplum’ (kültür)dur: ‘Demek istediğim, bir ‘canlı’ türü olan insan, toplumun, doğanın ve tarihin esiridir. ‘İnsan’ olma sürecine girmiş ise, giderek ve aşamalı olarak bu baskılardan (zindanlardan) kurtulur ve özgür olur.’⁸

Vicdan rahatlığı, içselleştirilmiş dışsal otoritenin memnun edilmesi, vicdan azabı ise, onun memnun edilmemesidir. Bireyin en büyük doyumunu, otoritenin sevgisi ve beğenisi dir.

4-Derin/Dip(Lübb) Vicdanın Ortaya Çıkarılması

Kur’an, insanın Tanrı’ya iman etmesi ve hemcinsine karşı ahlaki davranması (tevhid ve adalet) anlamında “din”in ortaya çıkması ve var olabilmesini insanın derin/dip-öz vicdan kapasitesinin aktüelleşmesine bağlar. Bu kapasite Kur’an’da kabuklu meyvelerin veya çekirdeklerin özü anlamındaki “lübb” sözcüğü “vicdan” anlamına transfer edilerek kavramsallaştırılır. Kur’an’ın hitabı direk burayadır. Ancak “lübb”ü olanlar inanabilir ve Kur’an’ın hitabını idrak ederek anlarlar. Eğer insanın kendisi kendine bir vicdan/öz oluşturursa, daha doğrusu içindeki bu özü açığa çıkarabilirse Allah, bu özü güçlendirme yoluyla (hikmet verme) destekler.(2/269) Doğru bir Allah bilinci taşıyanlara (ittika) ahlaki anlamda bir tefrik kabiliyeti (furkan) verir.(8/29) Yerde ve gökte, gece ve gündüzün birbirini takip etmesi anlamındaki ilahi ayetleri/işaretleri, ancak vicdan sahipleri(ulü’l-elbab) doğru kavrayabilirler.(3/190) Dinin insandaki dayanağı ve temeli olarak vicdan, diğer bir ifade ile yine Kur’an’da değiştirilemez bir nitelik olarak ‘fitrat’ kavramı ile nitelenir. ‘...fakat, insanların çoğu bunu bilmez.’(30/30) Özetle iman, vicdan ile başarılabilir gibi, doğru ahlak da ancak bu vicdan ile başarılabilir. Bireysel vicdanını/özünü oluşturmamış bir insanın herhangi bir din ile taklit yoluyla veya

verili bir ahlak sistemiyle, (statik din, süper ego, otoriter vicdan, değer biçme...) giriştiği ilişki, körün rehberiyle ilişkisi gibidir. Hedefine ulaşıp ulaşmaması, tesadüfi olarak rehberin doğruluğuna veya yanlışlığına bağlıdır. ‘İnsanlar, krallarının –bugün ise ulus-devletlerin- dini/kimliği üzeredir’ Arap özdeyişi, bu gerçeği dile getirir: Hindistanlılar ve Çinliler ‘Budist’; İranlılar ‘Şii’; Suudiler Vahhabi; Türkler ‘Sünni’; İsraililer Yahudi; Yunanlılar ve Ruslar ‘Ortodox’; Fransızlar, İspanyollar... ‘Katolik’; Almanlar. İngilizler ‘Protestan’ ...vs sözde ‘açık’ din/kimlik, süper ego, otoriter vicdan, statik ahlak.. hapishanelerinde yaşamaktadırlar. ‘Ve her dini topluluk(hizb), kendi kimliklerinin doğruluğundan eminlerdir(ferihûn)’. (23/53)

Vicdanın sessiz konuşmasının sesi, ancak ön koşul olarak düşünme ile mümkün olacağından dolayı, Kur’an tefekkür, tezekkür, tedebbür, tafakkuh ve takkuk gibi değişik formlarla düşünmeyi defaatle tavsiye etmiştir. Vicdanı “diri” olanlara hitap ederek (36/70), onların diriliğini desteklemek için gelen bir kitap, paradoksal olarak, tarihi süreç içinde Sünni, Şii ve Harici Ortodox yorum stratejileri ile (kitap, sünnet, icma, imam, kıyas) vicdanı öldüren, söndüren dogmatik bir metne dönüştürülmüştür. İşaret levhalarının (ayât) gösterdiği yöne bakılacak/gidilecek yerde, gözlerin levhaya/yazıya/kitaba takılmasında olduğu gibi: ‘Bizim oğlan ‘Bina’ okur; döner döner yine okur.’ ‘Et-tekraru ehsan; velev kâne yüz seksen.’ ‘İttebi vela tebeddi: İtaat et ve bidat (yenilik) çıkarıma.’ ‘Bütün hakikat Allah’ın ve Resulü’nün söylediğidir; gerisi, Şeytan’ın vesveseleridir.’ diyen İmam Şafii, İslâm’ın terbiyesinden geçmiş bir alimin vicdanının vereceği hükmü ‘İstihsan’ kavramı ile dinde bir ‘kaynak’ ve ‘delil’ yapmak isteyen Ebu Hanife’ye ağzına geleni söylemişti.⁹

Dinî ve ahlakî bir dile başvurmaya –felsefesi gereği- ihtiyaç duymayan Heidegger, vicdanı Dasein’in “ontolojik” bir yapı özelliği olarak temellendirmeye çalışır. Vicdanın belirsizliği, ölçüsüzlüğü, rölatifliği eleştirilerine karşı Heidegger: “Oysa vicdan olgusu, bu tür delil ve karşı delillere hiçbir şekilde tabi tutulamaz. Bu bir noksanlık değildir; olsa olsa onun çevreleyen –dünya içindeki mevcut- olanlardan ontolojik bakımdan farklı olduğunun bir işaretidir.”¹⁰ Vicdanın ontik kaynağı konusunda Heidegger’in bir cevabı yoktur: ‘O, kendi tekinsizliği içindeki Dasein’dir, asli fırlatılmış dünya içinde-varoluşunun yu-

vasıtlığıdır. Dünyanın hiçliği içindeki çıplak 'öylelik'tir'. Celbeden (vicdan), her günkü herkes-benliğinin hiç de aşına olmadığı bir şeydir -*yabancı* bir ses gibidir.'¹¹ Kur'an'a göre ise Vicdan'ın kaynağı, mahiyetini asla bilemeyeceğimiz(17/85) bir mucize olarak Tanrı'nın yaratılıştaki bize üflediği(15/29) 'Ruh'dur. Vicdanı yaratan Allah'tır. Ancak, Allah'ın kendisi insan tarafından vicdan sayesinde keşfedilir. Vicdan olmazsa Allah keşfedilemez. Vicdanını diri tutanlar için ise çok basittir: 'Allah hakkında şüpheleniz mi var?'.(14/10) Tanrı, mutlak kudret olduğu kadar, yoğunlaşmış mutlak vicdandır (adalet). O, vicdanın kúpüdür. Vicdanın keşfetmiş olduğu değerlere Tanrı'nın vahy yolu ile sahip çıkması, vicdanın tarihi süreç içindeki garantisidir.

Heidegger'e göre vicdan, bir şeyleri anlamamızı sağlar, yani onları açıklar. Vicdanın ayrıntılı bir analizi onun bir "celp" olduğunu açığa çıkarır: 'Celp sözün bir halidir. Vicdanın celbi, Dasein'in kendi en zati varlık -olma- imkanına celb etme karakterine sahiptir ki, onun minvali en zati vecibe -içinde olmaya çağırır... Celp, hadiselerden haber vermez; o, herhangi bir beyanda bulunmaksızın celbeder. Celp, tekinsiz bir hal olan sükut halinde konuşur. O bu halde konuşur, çünkü celp, celbedilene herkesin umumi lakırtısı içinde değil, aksine, tam da oradan geriye, yani varoluşsal varlık-imkanının ketumiyetine çağırır.'¹²

Vicdanın sesini duyma ve onun konuşma koşullarına ilişkin olarak da Erich Fromm psiko-analiz açısından şu tahlili yapar: "İnsanlar çoğu kez vicdanlarının yüksek sesle konuşacağına ve bildirisinin açık seçik olacağına ilişkin bir yanılsama içindedirler. Onlar, böyle bir ses bekledikleri için hiçbir ses işitmezler. Ama vicdanın sesi (diğer seslere oranla İ.G) güçsüz olduğundan, belli belirsizdir. İnsan onunla uyum içinde eylemde bulunmak için, onu nasıl dinleyebileceğini öğrenmek ve bildirdiklerini anlamak zorundadır... Vicdanın sesini dinleyebilmek için, kendi kendimizi dinlemeye güç yetirebilmemiz gerekir. Bu ise, bizim kültürümüzde insanların çoğunun yapmakta güçlük çektikleri bir şeydir. Biz, herkesi, her sesi dinleriz; ama kendi kendimizi dinleyemeyiz... İnsanın kendi kendisini dinlemesi çok güçtür. Çünkü bu sanat -modern insanda pek az rastlanan- başka bir yeteneği, kendi kendisiyle yalnız kalması yeteneğini gerektirir. Biz, gerçekte "yalnız kalma korkusu"na kapılmış bulunuyoruz. En sudan ve giderek en iğrenç beraberlikleri, en anlamsız etkin-

likleri bile kendimizle yalnız kalmaya tercih ediyoruz."¹³ "Otoriter vicdan"a karşı "Humaniter vicdan" kavramını koyan Fromm, onu insanın içindeki kendisine ilişkin bilgisi olduğunu söyler: "Vicdan, kendi kendimize karşı yine kendi kendimizden gelen bir tepkidir... O, (iç)bütünlüğümüzün sözcüsüdür."¹⁴ İnsanın üreticiliği ile vicdan arasındaki ilişkiyi Fromm şöyle tasvir eder: "Vicdanın kişinin (maddi-manevi) üreticiliği ile bağlantısı karşılıklı etkileşim ilişkisidir. İnsan ne kadar üretken olursa, vicdanı o kadar güçlenir. Ve vicdanının gücü üreticiliğini o ölçüde artırır. İnsanın yaşamdaki üreticiliği azaldıkça vicdanı da güçsüzleşir. İnsanın ona en fazla ihtiyaç duyduğu anda vicdanının en güçsüz halde olması, insan için paradoksal ve trajik bir durumdur."¹⁵

Tasavvufi/irfani ve platonik aşkı 'Ego' zindanının birer türevi olarak kavramsallaştıran Şeriatî, buna rağmen bu zindanı aşacak olan insanın vicdan kabiliyetini maalesef yanlışlıkla yine 'Aşk' metaforu ile kavramsallaştırır: 'Aşkî şu anlamda kullanıyorum: Muktedir bir güç, hesapçı ve oportünist akıldan yüce bir güç gerekir ki benim öz benliğimde, 'insanben'de, Fitrat'ımın derinlerinde, 'Ben'de bir güçlü iç patlama koparsın, içimde kendime karşı bir devrim kopsun. Yoksa bu iş doğal yasalar ile olmuyor; içten bana karşı bir başkaldırma kopmalı.'¹⁶

Kuçuradi, arzu veya egonun değerlendirme tarzı olan "Değer atfetme" ve toplum veya kültürün hazır değerlerine göre değerlendirme tarzı olan "Değer biçme" olarak kavramsallaştırdığı değerlendirme tarzlarına karşı, vicdanın sesini duymayı "Doğru değerlendirme" olarak şöyle tasvir eder: "Karanlıkta bir şimşektir bu. Gözleri uzağı görmeye alışkınsa, karşı tepede belki bir dağ tepesi seçebilir kişi. Ancak, bu bir tek dağ mı, yoksa sıra dağlardan biri mi, çorak bir dağ mı, yoksa çam ağaçlarıyla mı kaplı, bunu bir şimşekte göremez. Ama aynı yerde durup, sabır ya da inatla aynı yöne uzun süre baktığında, fırtınalar kopup şimşekler çaktığında günün birinde karşı kıyının haritasını çizecek duruma gelebilir. Ve gün gelebilir ki, yeni bir şimşek çaktığında, oralarda o anda yuvarlanan bir kayayı seçebilecek duruma gelebilir... Bir etik ilişkide bir davranış, saçaklı bir düğümden çıkan bir ip ucudur. Diğer iplerden hangisinin bu ucun devamı olduğunu anlamak için, düğüme sabırsızlanmadan bakan gözler, aynı zamanda becerikli parmaklar gereklidir. Ayrıntılardaki farkları görebilen gözler ve en sıkı düğümü hafifçe gevşetmeye alışkın parmak-

lar... Böyle bir kişi, bu koşullar yerine gelmeyince susmasını bilen, hangi değerlendirmelerinde yanılabilirliğini bilen ve muhakkak bir şey yapması gerekiyor alçak gönüllülük ya da haddini bilirlilik gösterisi yapmadan eyleminin dayandığı değerlendirmenin yalnızca bir "izlenim" olduğunu ekleyen kişidir. Diğerleri, bilmemenin güvenliği içinde, kuşku duymadan yargılarda bulunurlar. Değerlendirmeleri çoğu kez bir değer atfetme, değer atfetme için bir neden olmadığı yerde ise, arada sırada değer biçmezdir."¹⁷ Doğal olarak cahil cesur olur.

İnsan ilişkilerinin ve çeşitli insanlık durumlarının her defasında biricik oluşu, buralarda insan olmanın/kalmanın psikolojik, antropolojik, sosyolojik ortak ve aynı oluşu oranında "ahlak" kurallarının veya kavramlarının oluşmasına vücut verse de; her ilişki ve durumun "biricik"liğinin doğurduğu "farkı" görebilmek için "vicdan"ın diri olması zorunludur. Bi-reylerde vicdan kabiliyeti aktualleşmemiş ise, ilişki veya durum basma kalıp hazır değer atfetme ve ezbere değer biçmelerle tahrif edilebilir. Vicdanın diriliği, bu riski ortadan kaldıracabileceği gibi; "ahlak" olarak kavramsallaştırılan/tümelleştirilen ve Tanrının her bir insan tekinde doğuştan kodladığı (91/7-10) ahlakî duygusal değerlilik yaşantılarını, her defasında canlı ve bilinçli olarak -keşfederek- yaşama imkânı verecektir. Vicdan, doğası gereği bir ateş korusuna benzer, düşünce yani tefekkür ve tedebbür ile üflenirse özünü/korunu korur incilir(23/60), yoksa küllenir ve giderek söner, dumura uğrar. Kur'an'da bu durum insanın manevi bütünlüğünü ifade eden Kalbin mühürlenmesi(2/7), paslanması(83/14), hastalanması(2/10), katılması-taşlanması(2/74) olarak nitelenir. Bir başka benzetme ile vicdan, Göze'ye veya su kaynağına/pınara benzer. Buradan sürekli temiz su fışkırır. Türkçede vicdan 'süt' metaforu ile kavramsallaştırılmıştır. Vicdansızlar, 'sütü bozuk' kimselerdir. Statik din, Statik ahlak(örneğin, Kilise veya Şeriat), gelenek ve kültür ise, göl ve havuz suyu gibi durgun/depo suyuna benzer. Bu su, durdukça kokup çürüyebilir. İnsanda eğer vicdan varsa, vicdansızlık yaptığı zaman başkasından, toplumdan değil; önce kendisinden (vicdanından) utanır; vicdan azabı çeker, vicdanı kanar. Daha sonra da Allah'tan utanır. Vicdanı biraz zayıf olan insanlar ancak Allah'tan (cezalandırılmaktan/cehennemden) 'korkar' veya itibar/ego kaygısı ile toplumdan 'utanır.' Mehmet Akif'in: 'Ne irfandır veren ahlâka yükseklik, ne vicdandır/Fazilet hissi insanlarda Allah korkusun-

dandır.' mısraları, etkinlik bakımından Allah korkusunu vicdanın önüne alır. Fakat onun yine 'Kanayan bir yara gördüm mü, yanar *tâa ciğerim*/Onu dindirmek için kamçı yerim, çifte yerim/' Adam aldırma da geç, git' diyemem; aldırırım/Çiğnerim, çiğnenirim; düşen hakkı tutar kaldırım.' dizeleri, kendinde vicdanın önceliğini gösterir.

Kişi, kendi vicdanından utanması bir yana, 'Allah'tan korkup, kuldandan/toplumdan da utanmayan' bir hale gelmişse, yapılacak bir şey yok demektir. Bu insandan korkmak lazım: 'Kork, Allah'tan korkmayan-dan.' Vicdan, ayrıca insanın söz söyleme kapasitesi ve kabiliyetidir. Kültür ve gelenek ise "söylenmiş" sözdür. Özü doğru olmayanın sözü de doğru olamaz. "Gök kubbe altında söylenmemiş yeni bir söz yoktur." özdeyişi, bilimsel anlamda değil, ahlakî/kültürel bağlamda söylenir. Bu söz, insanın psikolojik ve antropolojik yapısının sabitliği oranında ondan çıkan fiilleri nitelemede bir anlamda doğru olsa da; özgür iradeli bir varlık olarak insan teklerinin biricikliği ve yarattıkları ilişki ve durumların da biricikliği gerçeği göz önünde tutulursa yanlıştır. Her bir ilişki ve durum, evrensel ahlakî kuralı/kavramı doğru tatbik etmek ve yeni bir sözü ve değerlendirmeyi zorunlu kılmaktadır. "Ahlak yolu pek dardır/tetik bas, önü yarıdır." sözü, kural haline gelmiş bir ahlakî yargının tekil bir duruma uygulanmasının veya o tekil durumun kendine has biricikliğinin görülmesi gerektiğini ve bunun zorluğunu ifade eder. Günlük yaşamda kendince, körce ve samimiyetle bir kuralı/yasayı tatbik ettiğini söyleyen nice hoyratlıklar/ahlaksızlıklar görüyoruz. Ahlakî tümel kavramın kendisinin zihinde hazır olması, ahlaklı olmak için yetmemektedir. Buna ilaveten Aristo'nun 'Phoroensis' dediği¹⁸ bir ahlakî ustalık, veya Kur'an'ın 'Basiret' dediği(12/108, 75/14) ahlakî bir uz-görülülük kabiliyeti gerekmektedir. Bunun, ne bir tarifi ne de bir ölçüsü bulunmaktadır. Çünkü 'ölçü', yani ahlakî kavram/kural buradan doğmaktadır. Örneğin, 'Adalet' duygusu ve imgesi, her türlü pozitif ahlak ve hukuk yasasının yönlendirici ve denetleyici idesidir ve onların ötesindedir. Ama dışarıda 'Metre' gibi 'Adalet' i ölçen bir ölçü birimi, bir 'şey' yoktur. Tekil davranışların 'adil' olup olmadığı ölçen, derin/dip vicdanların konsensüsüdür (kural, maruf, sahih örf, bidat-ı hasene). Toplumun her uzlaşması, örfü, töresi, adeti ve geleneği 'doğru' olmak zorunda değildir.

Vicdan hakkında şimdiye kadar söylediklerimiz, entelektüel çekirdeğini Aristoteles'in ortaya koyduğu

ve Yunan, Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman toplumlarında geçerli olan belli bir "telosa" bağlı 'kural ahlakı'na¹⁹ zorunlu olarak karşıt olmak durumunda değildir. Savunduğumuz tutum, Jung'cu psikiyatrist Jhon Beebe'nin genel olarak "içbütünlük" adını verdiği ve pratikte 'özgün ahlak' (kural/yasa) ile 'ahlaksal düşgücü(vicdan)'nün birbiriyle harmoni içinde/uyumlu halde ve aynı anda göz önünde bulundurulması tutumudur.²⁰ Bu bağlamda 'yasa' veya 'gelenek(geçmiş)' elbette, 'hiçbir zaman kolayca bir kenara bırakılabilecek bir şey değildir. Bundan öte, şimdi, ancak içinde geçmişin, eğer olanaklı ve zorunlu ise, düzeltildiği ve aşıldığı; ama şimdinin de, olası gelecekte ortaya çıkabilecek daha yeterli bakış açıları tarafından aşılmaya ve düzeltilmeye açık kalacağı bir tarzda düzeltildiği ve aşıldığı; geçmişe dair ve geçmişe cevaben bir açıklama olarak akla uygundur... Gelenek iyi yolda olduğunda, yani ilerleme kaydediyor olduğunda, her zaman ona birikerek katılan bir şeyler var demektir. Şimdide yer alan her şey, gelecekte eşit ölçüde ortadan kalkacak diye bir şey yoktur. Şimdide var olan kuram veya inançların bazı öğeleri, bütün bir geleneği iskartaya çıkartmaksızın bir kenara atılmayacak türden öğeler olabilir.'²¹

5- Vicdan ve Din/Şeriat

Peygamberlik geleneği, Allah'ın her bir insan tekinin içine doğuştan koymuş olduğu(91/7-10) ve onların da vicdanları ile 'keşf'ettiği bu evrensel değerlerin peygamber aracılığı ile yeni kuşaklara tavsiye edilmesidir: 'Allah, vahiy indirmekle size -unuttuğunuz veya üstünü örttüğünüz İ.G- evrensel ahlaki değerleri açıklamak ve sizi sizden öncekilerin doğru yollarına iletmek ve sizin günahlarınızı bağışlamak istiyor.'^(4/26) Kur'an'ın '*Dinu'l-Hakk*'(48/28, 61/9) veya '*Esaslı-Din(Dinu'l-Kayyime)*'(30/43, 98/5) dediği şey işte budur. Bu din, tarihin her hangi bir 'T' anında yeniden hatırlatılıp(tezkire, 20/3) o toplumun pratik ihtiyaçlarına göre ete-kemiğe bürünmesi ise 'Şeriat' olarak isimlendirilir. Ben bu durumu 'Sabit din, dinamik şeriat'²² olarak kavramsallaştırdım. İslâm dininin, insan vicdanının yaratımları olan evrensel ahlaki kavramları bireysel tekil durumlarda vicdan, bilinç ve Allah'ın yardımı ile keşfetmeyi, uygulamayı teşvik eden ve her tekil durumun biricikliğini görmeyi tavsiye eden teleolojik (Tevhid ve Mead) bir ahlaki öğütlediğini Kur'an'ın her sayfasında görmek mümkündür. Bunun karşıtının ise, kalbin katılaşması, taşlaşması, paslanması, hastalanması... ve he-

va'ya uyma olarak insanın kendi vicdani özüne (lûbb) yabancılaşması olduğunu yine Kur'an'ın her sayfasında görmek mümkündür. Kur'an'da sürekli iman-küfür, adalet-zulüm, helal-haram, sevap-günah... şeklinde bir kavram çifti ile ifade edilen evrensel ahlaki kurallar/kavramlar, daha sonra Kelam ve Fıkıh alimleri tarafından somut bir "statik din" veya "statik ahlak" olarak "şeriat" kavramı ile somutlaştırıldı. Böylece Hz. Muhammed tarafından ahlaki ilişki ve insani durumları değerlendirmede son merci olarak tavsiye edilen bireysel vicdanın sesi (fetvayı kalbinden alma),²³ otoriter vicdanın temsilcisi olan şeriat alimlerine (müfti) geçti. İtikad ve Hukukun teknik ve detayında uzmanlaşma anlamında Şeriat alimlerine ihtiyaç duyulsa da, Başta Mutezile olmak üzere, Maturidi, İbn Teymiye, İbn Hazm gibi alimler, halkın genel dini-ahlaki konularda vicdanını aktuleştirmeyi, diri tutmayı ihmal ederek 'taklit'e baş vurmasını reddettikleri halde; Sünni ulemanın çoğunluğu bunu meşru görmüştür. Sonuç olarak da İslâm dini, tarihi süreç içinde yukarıda tasvir ettiğimiz bireyi/beni ve toplumu birlikte dikkate alan dinamik

Kur'an'da sürekli iman-küfür, adalet-zulüm, helal-haram, sevap-günah... şeklinde bir kavram çifti ile ifade edilen evrensel ahlaki kurallar/kavramlar, daha sonra Kelam ve Fıkıh alimleri tarafından somut bir "statik din" veya "statik ahlak" olarak "şeriat" kavramı ile somutlaştırıldı.

özünü yitirerek Sünnilik, Şiilik ve Haricilik gibi siyasal, kültürel ve sosyolojik yapılar (ortodoxiler) içerisinde donduruldu. İslâm toplumunun çok erken bir dönemde yaşadığı bir siyasal iç savaş, taravma sonucu bu bölünmeyi anlamak mümkün olsa da, tarihi süreç içerisinde bu bölünmenin aşılabilmesi ve üstelik dondurularak devam ettirilmesi bir talihsizliktir. Bu süreç, Freud'un kavramsallaştırmasında "Süper ego", Ali Şeriatî'nin kavramsallaştırmasında "Tarih" ve "Toplum" zindanları, Fromm'un kavramsallaştırmasında "Otoriter vicdan", Kuçuradi'nin teorisinde ise "Ezbere değer biçme" durumlarıdır.

6-Türkiye'nin Vicdan Durumu

Mehmet Akif'in "Safahat" adlı eseri, yirminci yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu çöktüğünde Müslüman tebanın içinde bulunduğu vicdani, dini, ahlaki,

kültürel çöküş durumunu tasvir etmektedir. Yeni dönemde bu örselenmiş, yaralı bilinç hakkında hiç bir teşhis ve tedavi yapılmadan cumhuriyet devrimleri ile bu bedene yabancı bir gömlek giydirilmeye veya yabancı bir aşı yapılmaya çalışılmıştır. İslâm'dan miras kalan teolojik, dinsel kural ahlakı toplumun hafızasında, bilinç altında yaralı bir halde yaşamını sürdürmeye çalışırken; Cumhuriyet kadrolarının/elitlerinin toplumun ontolojik varolma, tarihten silinmeme haklı kaygısı ile, ancak, hiç bir seküler ahlak felsefesine bile dayanmayan, içi boş "çağdaşlık" adı altındaki heva, arzu, ego, içgüdü, zevk ve haz aşısı -kültür devrimi- seksen yılda toplumun damarlarına nisbi olarak nüfuz etmiştir. Bugün karşı karşıya olduğumuz vicdana dayanması gereken Hukuk'un pratik çıkara dayalı olarak siyasallaşması, Kürt, Alevi, Ergenekon gibi politik sorunlar; menfaat çeteleri, sahtekârlık, yolsuzluk, cinayet, tecavüz ve rantiyecilik gibi âdi suçluluk oranlarının yüksekliği, izah edilemeyecek şeyler değildir. Örneğin, Cumhuriyet tarihi boyunca Kürtlerin kimlik haklarının inkar edilmesi; ilk taleplerinin kanlı bir şekilde(Dersim) bastırılması; Kürtlerin de bu haklarını talep ederken, demokratik mücadele yerine, ancak son otuz yılda dahi kadın, çocuk ve sivil öldürmemeyi öğrenmemesi; devletin işlediği sayıları binleri bulan fail-i mechul cinayetleri; Mardin'de sekiz kişinin 'icma' ederek -bu, bir kişinin 'cinnet' geçirmesine benzemez- kırk kişiyi katliamla öldürmesi; Alevi sorunu bağlamında Çorum-K.Maraş, Sivas ve misilleme olarak Başbağlar katliamları ...neyi ifade eder?

Toplumdaki Sünni dinsel kimlik ise, vicdanın, imanının ve dinin diri hali değil; bin dört yüz senelik ölü hali olan "muhafazakârlık" olduğu için, ne İlahî yasa ve kuralı tekil duruma doğru-dürüst ve yeterli bir şekilde uygulayabilmekte, ne de her bir tekil ilişki-deki farkı görebilmektedir. Uzun bir süreden beri derin/dip 'Vicdanının sesini dinleyerek' veya buna gücü yetmiyorsa 'Kitabın ortasından konuşma' kabiliyetini kaybettiği için, 'Hile-i şeriyeye'lerle veya 'Kitabına uydurma'lar ile 'akıllılık ederek' vicdansızlığını vicdan yerine koyup kendini kandırmaktadır. Örneğin, klasik bir İslâm alimi, dini bilgiyi halka yaymayı(irşad ve tebliğ) 'Allim meccânen, kemâ ulimte meccânen: karşılıksız öğrendiğin gibi, karşılıksız öğret.' İlkesine bağlı iken; bugünün bir İlahiyat profesörü: 'Allah'ın rızası, paranın olduğu yerdedir' diyebiliyor. Hasılı, vicdanı hayli dumura uğramış Türkiye'nin seküler elitleri Atatürk, Devlet,

Vatan ve Millet gibi sembolik kapitalleri; Muhafazakâr kesimi ise, *Din ve Tarih* sembolik kapitallerini kişisel veya gurup/zümre menfaatlerine dönüştürmektedir. Her iki kesimin siyasi ve bürokratik elitleri, son kırk senedir göç baskısı altında olan şehirlerin etrafındaki 'tarla'ları ve kamu arazileri olan 'mera'ları bir imza ile 'arsa'ya, 'emlak'a dönüştürerek havadan(irtifa hakkı/rant) yağma yolu ile para kazanmada birleşmektedir. Halk ise, krallarının dini üzere olmaya devam ediyor. Ez cümle, insanın: 'Tanrım! insanın zalim, cahil, zayıf, cimri, aceleci... vs. olduğunu bile bile, niçin 'emaneti(denenme)' ona yükledin? Niçin bu riske girdin?' diyesi geliyor.

dipnotlar

- * Bu Yazı, 26-28 Kasım 2010 tarihlerinde Samsun'da düzenlenen "I. Uluslar Arası Bilim, Ahlak, Sanat Bağlamında Çağdaş İslâm Algıları" sempozyumunda bildiri olarak sunulmuştur.
- 1 Kuçuradi, İonna. *Etik*. Ank. 1988. 18
- 2 Şeriati, Ali. *İnsanın Dört Zindanı*. Çev: H.Hatemi. İst. 1984. 78vd.
- 3 Kuçuradi, *Etik*. 18
- 4 Bergson, H. *Ahlak ile Dinin İki Kaynağı*. Çev: M. Karasan. İst. 1986. 86
- 5 Fromm, Erich, *Çağımızın Özgürlük Sorunları*. Çev: B. Güvenç. İst 1973. 73
- 6 Fromm, *Kendini Savunan İnsan*. Çev: N. Arat. İst. 1991. s. 145-146
- 7 Fromm, a.g.e.148
- 8 Şeriati, *İnsanın Dört Zindanı*. 69,56.vd.
- 9 Şafii, Muhammed b. İdris, *er-Risale*. İst. 1985. 219 vd.
- 10 Heidegger, Martin. *Varlık ve Zaman*. Çev: Kaan H. Ökten. İst. 2009. s. 285
- 11 Heidegger, a.g.e.293
- 12 Heidegger, a.g.e.293
- 13 Fromm, *Kendini Savunan İnsan*.160
- 14 Fromm. a.g.e.145,147
- 15 Fromm, a.g.e.160
- 16 Şeriati, *İnsanın Dört Zindanı*, 88.
- 17 Kuçurad. *Etik*. 20-21
- 18 Aristoteles, *Nikomakos'a Etik*. Çev: S. Babür. Ank. 1988. 12.
- 19 Macintyre, Alasdair. *Erdem Peşinde*. Çev: M. Özcan. İst. 2001. 98
- 20 Beebe, Jhon. *Derindeki İçbütünlük*. Çev: H. Aral. İst. 2009. 68-69
- 21 Macintyre, Erdem Peşinde. 220
- 22 Güler, İlhami. *Sabit Din Dinamik Şeriat*. Ank. 1999
- 23 Hanbel, Ahmet b. Müsned. IV/228. Darimi, *Müsned*. Kitabı'l Buyu'. 2. Nevevi, *Kitabu'l Erbain*. 27.